

УДК 323.2+316.334

В. М. НІКОЛАЄВСЬКИЙ, В. В. ОМЕЛЬЧЕНКО

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ДОВІРА, БЕЗПЕКА: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЙ

У статті запропоновано розглядати громадянське суспільство як нейтральний концепт та як можливу практику в сучасному світі. Проаналізовано зв'язки між громадянським суспільством, довірою до основних соціальних інститутів і груп та соціальною безпекою в сучасній Україні. Запропоновано тестувати стан громадянського суспільства й розвиток України шляхом вимірювання рівнів довіри до основних соціальних інститутів, зв'язок між рівнем довіри й суперечливими процесами реформування суспільства та держави. Наведено результати вторинного аналізу даних відомих соціологічних служб щодо рівня довіри до основних інститутів суспільства та держави (2003–2015).

Ключові слова: громадянське суспільство, довіра, соціальна безпека, інститути суспільства та держави, опитування громадської думки

З історії соціально-політичної думки достатньо легко пересвідчитися, що поняття “громадянське суспільство” продукує різноманітні асоціації. Та й сьогодні воно зазвичай асоціюється з демократією, верховенством закону, свободою, рівністю, солідарністю, плюралізмом, щільністю мереж груп, громад тощо й контактів/зв'язків між індивідом та державою, автономією і самодіяльністю індивідів. Актуальність проблеми громадянського суспільства зумовлена як критичним потенціалом цього поняття, так і існуючою потребою в його новому прочитанні в наш час переформатування держави, принципів, відносин, форм взаємодії держави та суспільства, контраверсійності становлення демократії в українському соціумі.

Дискурс громадянського суспільства має усталену традицію, беручи початок в античній добі (Платон, Аристотель, Цицерон, стоїки). Сучасне наукове трактування громадянського суспільства, насамперед, пов'язують з поглядами Т. Гоббса, Д. Г'юма, Е. Дюркгейма, Дж. Локка, М. Макіавеллі, К. Маркса, Дж. С. Мілля, Ш. Монтеск'є, Т. Мора, Е. Роттердамського, Ж.-Ж. Руссо, А. Сен-Симона, Б. Спінози, А. де Токвіля.

Інтерес до громадянського суспільства в соціогуманітарних науках не був безперервним, а, навпаки, характеризувався сплесками й зменшенням уваги до нього. Відсутність інтересу до цього концепту спостерігалася протягом декількох десятиріч у середині ХХ ст., тоді як підвищення інтересу в наш час сходить до 1980-х рр. і пов'язано з процесами демократизації в Латинській Америці, у Центральній і Східній Європі, зокрема в Україні [1; 2; 3].

Громадянське суспільство є однією з основних форм організації й упорядкування сучасного суспільства. Як концепт воно надзвичайно бли-

зке до таких категорій, як суспільство, держава, державна влада, демократія, соціальний інститут, права людини, свобода, більше того, і можливе лише в зв'язку з ними¹. Отже, природно, що концепт громадянського суспільства є доволі популярним та активно розробляється представниками різних суспільствознавчих студій.

Дослідженню різних аспектів громадянського суспільства і його взаємодії з інститутами держави, проблем громадянськості та відносин людини з владою, інституційного розвитку неурядових організацій присвячено увагу в численних працях сучасних зарубіжних політологів та правознавців (напр., С. Абакумова, Ш. Авінері, Е. Арато, Г. Бейкера, М. Вайди, Х. Волкера, К. Гаджиєва, А. Грамші, Р. Дарендорфа, П. Залецькі, М. Ільїна, Б. Капустіна, Дж. Кіна, Дж. Коен, Л. Колаковського, М. Лінденберга, А. Малєць, Д. Нортона, Р. Патнема, С. Патрушева, С. Перегудова, Д. Петржик-Рівз, З. Печлинського, К. Поппера, О. Сунгурова, Ч. Тейлора, А. Тобелема, М. Уолцера, Ф. Фукуями, Р. Хайнемана, О. Хархордіна, Н. Чендхоук, І. Шапіро, Є. Шацкі, Д. Янга) та їхніх українських колег (зокрема, В. Бебика, О. Гараня, В. Горбатенка, О. Данильяна, Л. Дегтерьової, Ю. Загороднього, Г. Зеленько, А. Колодій, С. Кириченка, І. Кресіної, В. Нікітіна, В. Полохало, С. Рябова, Ф. Рудича, О. Скрипнюка, С. Телешуна, М. Требіна, М. Ходаківського, В. Цвиха, Ю. Шайгородського, Ю. Шемшученка).

Утім, можна погодитися з А. Колодієм, що політично-правовий ухил в уявленнях про громадянське суспільство часто не допомагає, а заважає з'ясуванню того, як саме відбувається процес формування добропорядних громадян. Він маскує специфіку непростой концепції громадянського суспільства, довкола якої точиться так багато суперечок [4].

Дійсно, заслуговують на увагу напрацювання у вивченні окремих аспектів зазначеної проблематики психологів: зарубіжних (зокрема, О. Гулевич, К. Джонаса, Г. Дилигенського, Д. Довідіо, Т. Мортонна, Е. Сілке, М. Снайдера, В. Старка, Л. Тейлор) та вітчизняних (напр., І. Жадан, З. Карпенко, Я. Лантінова, М. Пірен, С. Позняк, М. Слюсаревського, В. Татенка, Т. Титаренко, А. Фурмана, Н. Хазратової).

Не менш багатою на дослідження є проблема громадянського суспільства в соціологічній площині, адже за влучним, як на наш погляд, висловом О. Гоулднера, поняття “громадянське суспільство” є “унікальним соціологічним концептом” [5], бо передбачає колективну солідарність та одночасно індивідуальний волонтаризм.

Соціологи фокусують увагу на громадянському суспільстві як своєрідній формі соціальної інтеграції людей, препаруючи його зміст за допомогою солідарності, довіри, інститутів, соціального капіталу, технологій

¹ Зауважимо, що також існує динамічний дискурс глобального громадянського суспільства, котрий ґрунтується на/підтримується, напр., такими його репрезентантами, як С. Гальперін, Дж. Йейтс, К. Кумар, Г. Лексер, Р. Ліпшуц, Е. Моравчик, але його аналіз перевищує коло дослідницьких завдань цієї статті.

соціального управління. Серед інших вирізняються напрацювання зарубіжних авторів Дж. Александера, В. Бачиніна, В. Вітюка, Е. Геллнера, З. Голенкової, О. Гоулднера, В. Рябева, Н. Тихонової, П. Штомпки, а також їхніх українських колег (зокрема, І. Бекешкіної, О. Вишняка, О. Волянської, Л. Герасіної, Є. Головахи, О. Донченко, О. Злобіної, Т. Крушельницької, М. Култаєвої, В. Небоженка, Н. Паніної, В. Пасісниченка, І. Пасісниченко, В. Пилипенка, Ю. Привалова, В. Резника, О. Резника, Н. Соболевої, В. Степаненка, Ю. Сурміна). Водночас евристичним, але недостатньо вивченим¹ виглядає дослідження громадянського суспільства крізь призму безпекового контексту.

Метою статті є аналіз зв'язків між громадянським суспільством, довірою до основних соціальних інститутів і груп та соціальною безпекою в сучасному українському суспільстві.

Підвищення дослідницького інтересу до громадянського суспільства як концепту й соціального феномена в світі та в Україні “підживлюється” практикою. Структури громадянського суспільства ростуть лавиноподібно². Причому багато з них, наприклад, такі як Acumen, BRAC, Всесвітній фонд захисту дикої природи (World Wildlife Fund), CARE International, Ceres, Грінпіс (Greenpeace), Міжнародна прозорість (Transparency International), Партнери по здоров'ю (Partners In Health) тощо, характеризуються значною фінансовою потужністю й підтримуються глобальними фінансовими інститутами. Водночас складається враження, що громадянське суспільство невловимо. За влучним висловом Б. Капустіна, поняття “громадянське суспільство” нагадує посмішку Чеширського кота: “моральна привабливість громадянського суспільства є, а самого кота, тобто соціологічно виявленого громадянського суспільства, немає” [7, с. 32]. Не тільки тому, що відсутня визначеність у самих поняттях і критеріях, за якими можна фіксувати його наявність і встановлювати ступінь його благополуччя. Але також і тому, що віянням часу є занепокоєння з приводу занепаду громадянського суспільства³.

Досвід розвинутих демократій доводить, що становлення громадянського суспільства завжди пов'язано з трансформацією найважливіших соціальних, у тому числі політичних, інститутів. Ця залежність особливо помітна в контексті розуміння громадянського суспільства як результату трансформації тоталітарних суспільств “розвинутого соціалізму” в Україні та в інших посткомуністичних країнах. З іншого боку, суспільства загаль-

¹ Чи не єдиною спробою “повернутися обличчям” до цієї проблеми в сучасній літературі, та й то – у філософській площині, є дискусія в Інституті філософії РАН у 1995 р. [6].

² За деякими оцінками, за останні сто років у глобальному вимірі кількість лише тих структур громадянського суспільства, котрі діють на міжнародній арені, зросла в 200 разів [7, с. 27]. Такі тенденції характерні й для України: чисельність громадських організацій, що діють на національному рівні, за роки незалежності (1991–2015) зросла з 146 до 3599 [8, с. 273; 9].

³ Див., наприклад, праці “комунітаристів”, а також твори Р. Патнема і його послідовників: [10; 11].

ного благоденства в країнах розвинутої демократії демонструють приклад, як громадянське суспільство впливає на становлення нових демократичних інститутів. Складні та суперечливі процеси становлення громадянського суспільства й основних інститутів демократичного суспільства перебувають у щільній залежності одне від одного й у взаємозв'язку одне з одним.

Необхідно уточнити, що зазвичай поняття “громадянське суспільство” вживають у значеннях, деякі з яких “з легкої руки” Е. Геллнера, Дж. Кіна і Ч. Тейлора стали хрестоматійними: 1) наявність незалежних від держави громадських організацій, так званого “третього сектору” (мінімальний рівень); 2) уся соціальна структура, що координує свої дії через добровільні асоціації; 3) фактор впливу на державну політику, тобто сукупність груп тиску та інших суб'єктів впливу на політичний процес у суспільстві; 4) набір різноманітних неурядових інститутів, досить сильних для того, щоб бути противагою державі і, не перешкоджаючи їй, виконувати роль сторожа миру й арбітра між основними групами інтересів, не дозволяти їй домінувати над “рештою суспільства” й атомізувати його; 5) позаполітична й позадержавна сфера суспільного життя [12, с. 5; 13, с. 3, 14; 14, с. 68; 15, с. 455].

Детальний аналіз наведених дефініцій, безумовно, евристичний сам по собі, перевищує дослідний задум цієї статті. Зауважимо лише, що не всі з наведених визначень “працюють”, витримують мінімальну критику. Наприклад, перше визначення видається надміру формальним і механістичним. У другому, фактично, громадянське суспільство й соціальна структура ототожнюються. Але тоді виникає питання: чи не зайвим є поняття громадянського суспільства, якщо воно покривається усталеною соціологічною категорією “соціальна структура”?

Водночас продуктивною видається зміна фокусу на цю проблему, адже відкриваються, як мінімум, два важливі, на наш погляд, аспекти.

По-перше, яке навантаження має предикат “громадянське”, яким є значення громадянства в юридичному, філософському й політико-соціологічному контексті? Відповідь уможлиблює розуміння громадянського суспільства як практики, що “об'єднує приватних осіб у справі, спрямованій на загальне благо, і перетворює їх звичайне “уявне” громадянство на реальне, тобто діяльну участь у визначенні загального блага, боротьбі за його здійснення або захист його” [7, с. 35]. У такому випадку громадянське суспільство виявляється, з одного боку, не константою, раз і назавжди даним структурним компонентом суспільства, а змінною величиною, “пульсуючою” характеристикою способу його діяльного існування й самозміни (процедур, норм, інститутів). А з іншого – ціннісно нейтральним поняттям (“очищеним” від цінностей свободи, рівності, солідарності, справедливості тощо). Це поняття, як зауважує Н. Бермео, вказує на місце в соціальному просторі, де може розгортатися протиборотство між силами-прихильниками різних цінностей [16, с. 7]. “Громадянське суспільство” може виникати для вирішення проблем, з якими сучасне суспільство стикається. Але може і не виникнути, навіть коли потреба в ньому велика. Або зуміти вирішити завдання, що викликали його до

життя. Тобто “громадянське суспільство” є *можливою практикою* сучасного світу, а не його “ознакою” і тим менш – гарантований атрибут” [7, с. 36]. А отже, навряд чи правомірно говорити про загальні, універсальні організаційні шаблони, за якими може створюватися громадянське суспільство. Така практика (“громадянське суспільство”) у сучасному суспільстві може набувати (і приймає) залежно від умов різних форм і різновидів, у тому числі конфронтаційних (рухи анти- і/або альтерглобалізму, “Солідарність” у Польщі, “народні фронти” періоду краху комунізму в Центральній і Східній Європі, Майдан (Євромайдан) і Антимайдан в Україні тощо).

По-друге, з огляду на природу громадянського суспільства, його відносини з державою в цілому, основними соціальними інститутами й особистістю, виникає питання щодо його потенціалу, ресурсів і ролі в забезпеченні та підтриманні безпеки суспільства, зокрема, соціальної безпеки.

На наш погляд, заслуговує на особливу увагу дослідження взаємозв’язку між вертикальними й горизонтальними механізмами досягнення соціальної безпеки. З одного боку, реформування соціально-економічних і політичних відносин в Україні спрямовано на становлення громадянського суспільства та посилення його ролі щодо держави, водночас процеси, що відбуваються у сфері економіки й політики, призводять до поляризації суспільства й незацікавленості значної частини населення в можливостях громадянського суспільства [17; 18].

За цих умов значно зростає необхідність вивчення шляхів і способів забезпечення соціальної безпеки сучасного суспільства та створення необхідних передумов для її розширення [19, с. 40]. Видається, що саме громадянське суспільство, а також можливість підтримки соціального діалогу в конфліктних ситуаціях, пов’язаних із різними дисфункціями соціальних інститутів, є “стовпами” підтримки соціальної безпеки.

З іншого боку, при такому режимі соціальної безпеки її впровадження та підтримка (забезпечення) покладаються вже не стільки на репресивний апарат, скільки на громадянське суспільство, провідною функцією якого стає здійснення соціального контролю над державою, в якій провідну роль відіграють (мають відігравати) політичні партії, громадські організації, групи тиску, місцеві територіальні громади. Усі зазначені суб’єкти отримують “карт-бланш” на своєчасне реагування на ті чи інші загрози (політичні, економічні, екологічні, інформаційні, психологічні тощо), тоді як держава зосереджується на реагуванні на різні зовнішні загрози (військові), а також на загрози незалежності, суверенітету та територіальній цілісності¹. Також держава зберігає за собою функції суб’єкта реагування в екстраординарних ситуаціях (екологічні та техногенні катастрофи, терористичні акти тощо), тобто її роль редукується до мінімізації

¹ На нашу думку, такий поділ є до певної міри умовним, адже однаково небезпечними для незалежності, суверенітету й територіальної цілісності (якщо говорити про Україну) є як зовнішні, так і внутрішні загрози, що є відчутними в суспільстві [20].

ризиків при формуванні середовища визначеності й безпеки (сек'юритарного середовища).

Проблематика щодо процесів розвитку громадянського суспільства та демократичної трансформації в Україні реактуалізується у зв'язку з дискусіями щодо “перезавантажування” держави. Ідеться як про виклики до життя потреб нових форм взаємодії державних та соціальних інституцій, кардинального реформування основних соціальних інститутів, так і зміну ролі структур громадянського суспільства та громадян у житті суспільства, викликаних до життя піднесенням протестного руху (зокрема Революцією гідності), а також драматичними подіями постмайданного періоду, що створили історично новий контекст жорсткого імперативу державності.

Одна з головних проблем, на наш погляд, полягає в такому: чи сприятимуть майбутні амбітні реформи утвердженню рівної свободи для всіх, подальшому розвитку громадянського суспільства, більшій соціальній справедливості й формуванню соціального капіталу в Україні, беручи до уваги, що за роки незалежності це вже не перша подібна ініціатива влади? Як вплине громадянське суспільство, що народжується, безпрецедентне піднесення громадянських ініціатив і практик в Україні на сам хід та результат реформ основних сфер життєдіяльності суспільства?

Стан та розвиток громадянського суспільства добре тестується виміром довіри до основних соціальних інститутів. Більше того, як зазначає Є. Головаха, “реальний шлях підвищення довіри у суспільстві – це послідовний перехід від контролю держави над суспільством та особистістю до послідовного контролю громадянського суспільства у ставленні до державного апарату та його методів управління соціально-політичною сферою та економікою” [21, с. 9]. Про який рівень довіри до основних соціальних інститутів ідеться, якщо говорити про сьогоднішню Україну? Чи відбуваються які-небудь зміни в показниках довіри до основних соціальних інститутів в Україні з погляду перспектив ефективності реформування суспільства?

Проаналізуємо результати соціологічних досліджень провідних соціологічних центрів України.

За даними соціологів Фонду “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва та Центру Разумкова¹, серед інститутів держави й суспільства позитивний баланс довіри (число респондентів, які довіряють інституту, перевищує число тих, хто не довіряє) мають волонтери (+43,8), церква (+34,0), Збройні Сили України (+18,0), добровольчі батальйони (+15,8), громадські організації (+13,2) та ЗМІ України (+2,2). У всіх інших протестованих соціальних інститутів – негативний баланс довіри населення. Найнижчий баланс довіри (баланс довіри/недовіри є негативним та перевищує 50%) до таких

¹ Дослідження проведено Фондом “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва та соціологічною службою Центру Разумкова 22–27.07.2015 р., $n=2011$, ≥ 18 років у всіх регіонах України, за винятком АР Крим та окупованих територій Донецької й Луганської областей. Теоретична похибка вибірки – 2,3%.

інститутів, як ЗМІ Росії (-76,0), суди (-67,4), прокуратура (-66,9), Верховна Рада України (-62,9), банки (-61,9), міліція (-56,8)¹.

Порівняно з попереднім заміром “температури” довіри – березнем 2015 р. – принципових змін не сталося: як позитивні, так і негативні баланси довіри до тих чи інших інституцій збереглися. При цьому рівень довіри знизився до майже всіх з інституцій, що тестувалися в обидва терміни (за винятком громадських організацій, баланс довіри до яких підвищився з +5,4 до +13,2; судів – з -70,8 до -67,4; банків – з -76,5 до -61,9). Легко бачити й появу на “мапі” нових інституцій з достатньо високим рівнем довіри до них населення волонтерів (баланс довіри +43,8) та добровольчих батальйонів (+15,8) (табл.)².

Таблиця

Якою мірою Ви довіряєте таким інституціям?, %

Інституції	Зовсім не довіряю	Переважно не довіряю	Переважно довіряю	Цілком довіряю	Важко сказати	Баланс довіри-недовіри (липень 2015)*	Баланс довіри/недовіри (березень 2015)**	Баланс довіри/недовіри (липень 2015–березень 2015)**
Президентіві України	33,3	29,2	25,8	3,7	8,0	-33,0	-6,4	-26,6
Верховній Раді України	44,4	34,0	13,6	1,9	6,2	-62,9	-39,7	-23,2
Уряду України	45,1	29,5	16,0	2,3	7,1	-56,3	-36,7	-19,6
Збройним Силам України	19,1	17,6	41,3	13,4	8,6	18,0	29,0	-11,0
Добровольчим батальйонам	20,8	16,0	36,7	15,9	10,6	15,8	-	-
Міліції	40,3	34,7	16,1	2,1	6,8	-56,8	-44,6	-12,2
Службі безпеки України	32,7	28,7	23,7	3,6	11,3	-34,1	-22,6	-11,5
Місцевій владі	25,9	30,7	29,5	5,0	8,9	-22,1	-11,9	-10,2
Судам	51,4	28,8	10,4	2,4	7,0	-67,4	-70,8	3,4
Прокуратурі	51,4	28,2	9,9	2,8	7,7	-66,9	-61,5	-5,4
Церкві	14,4	13,6	38,3	23,7	10,0	34,0	43,6	-9,6
Засобам масової інформації України	20,1	24,6	40,6	6,3	8,3	2,2	6,6	-4,4
Засобам масової інформації Росії	55,8	27,5	5,7	1,6	9,5	-76,0	-75,5	-0,5
Громадським організаціям	15,1	17,9	38,7	7,5	20,9	13,2	5,4	7,8
Волонтерам	12,2	10,6	49,0	17,6	10,6	43,8	-	-
Банкам	45,5	31,0	12,6	2,0	9,0	-61,9	-76,5	14,6

*Баланс довіри (+)/недовіри (-) розрахований за формулою: баланс=(“цілком довіряю”+“переважно довіряю”) – (“зовсім не довіряю”+“переважно не довіряю”).

**Розраховано авторами.

¹ У дослідженні вживається термін “міліція”, а не “поліція”, адже на час його (дослідження) проведення Закон України “Про національну поліцію” хоча й був підписаний Президентом, але ще не набрав чинності.

² [22; 23]

У цьому контексті, вочевидь, можуть викликати певне здивування (як такі, що начебто суперечать повсякденному спостереженню), а отже, і потребувати пояснення деяких зі змін, що сталися. Наприклад, це стосується зменшення довіри до міліції (баланс довіри зменшився протягом спостережного періоду на 12,2 п. п.: відповідно з -44,6 до -56,8). На перший погляд, не зовсім зрозуміло, як таке може бути, адже йдеться про найпублічнішу та найвідчутнішу реформу, про прогрес якої поінформована більшість населення. До того ж, і ЗМІ, і соціологічні служби¹ неодноразово говорили про позитивний імідж та суттєве підвищення довіри (до) реформованої ДАІ/ППС – “патрульної поліції” як важливої складової ОВС.

Водночас необхідно брати до уваги й те, що, по-перше, ідеться про достатньо закриту для місцевої громади діяльність (чи багато людей обізнано про діяльність свого дільничного чи начальника райвідділу?); по-друге, наразі залишаються нереформованими (а отже, такими, що потенційно спроможні “тягнути” довіру донизу) кримінальна поліція, органи досудового розслідування, поліція охорони тощо; по-третє, довіра до міліції (поліції) стала заручницею часу: замір громадської думки відбувся наприкінці липня, майже одночасно (на три тижні пізніше) з появою нових патрульних у Києві, і напередодні з аналогічною подією в Одесі й Львові, тобто повною мірою навряд чи могла відбитися в суспільній свідомості².

За останні 10 років (2005–2015) до деяких соціальних інститутів рівень довіри (баланс) виріс, наприклад, громадських організацій (-12,0 у лютому 2005 р. та +13,2 у липні 2015 р.), банків (-63,7 та -61,9); до інших (наприклад, до церкви) фактично залишився на тій самій позначці (відповідно: +33,5 та +34,0) чи то знизився, але перебуває в зоні позитивних значень: ЗМІ України (+32,9 та +2,2); до третіх – знизився істотно, потрапивши до зони негативних значень: ЗМІ Росії (-1,2 та -76,0), суду (-8,0 та -67,4), органів прокуратури (-11,9 та -66,9), міліції (-12,4 та -56,8)³.

Наведені вище дані й тенденції фокусують увагу як мінімум на декількох моментах. По-перше, помітні певні особливості ситуації в Україні. Порівняно з іншими європейськими державами, в Україні найнижчі показники довіри до влади. По-друге, якщо в одних європейських країнах (які близькі до України за показниками недовіри до інститутів суспільства і держави, але випереджають її за індексом свободи (наприклад, у Греції), що переживають фазу глибокої кризи) такий низький рівень довіри сигнала-

¹ [24; 25; 26; 27; 28]

² На початок 2016 р. нову патрульну поліцію було створено лише у 9 містах України [29].

³ Розраховано авторами. Баланс довіри до банків заміряли з червня 2009 р.; щодо суду, органів прокуратури та міліції (2005–2013) розраховувався баланс підтримки діяльності (Б. підтримки діяльності = “повністю підтримую” – “не підтримую”). Використано дані [23; 30]. Зазначимо також, що дані дослідження КМІС (4–14 грудня 2015 р.) [31] принципово не суперечать даним досліджень, що аналізуються.

лізує про гострі проблеми з демократичними свободами, а в інших, де довіра до інститутів влади істотно вище, ніж в Україні, але за рівнем свобод у суспільстві вони їй (Україні) поступаються (наприклад, в Росії), можна говорити про певне вичерпання людського потенціалу, в Україні подібна залежність “не працює”. Можливо, низький баланс довіри свідчить про зворотне – що цей людський потенціал ще не досяг нуля. На наш погляд, цікаве пояснення цьому феномену пропонує український соціолог Є. Головаха: “...наша пострадянська дійсність така, що чим вище довіра до влади в країні, тим менше там політичних та інших свобод для громадян. І виявляється, що іноді те, що у світі вважається визначальним фактором інтеграції, стабілізації і позитивного сталого розвитку країни, в наших умовах – це шлях до стагнації, дефляції та безперспективності”¹ [32; 33; 34]. По-третє, рівень довіри до соціальних інститутів в українському суспільстві, будучи чутливим індикатором соціальних явищ і процесів², корелює з кризовими явищами в суспільному житті, такими як низька якість правосуддя, уявленнями, що ситуація в країні розвивається в неправильному напрямі (66,9% респондентів), незадоволеністю проведенням реформ³ (середні оцінки реформ – 2–3 бали за 10-бальною шкалою), корупція в органах державної влади. Підтвердженням є зв’язок між рівнем корупції у сферах життєдіяльності суспільства та інститутах і рівня довіри до них. Так, найвищі рівні корупції (баланс корупції)⁴ стало фіксується в правоохоронних органах (міліції)⁵, судовій системі, органах прокуратури, митній службі, податковій інспекції. Саме до відповідних соціальних інститутів, як було показано вище, і найменша довіра [22; 36; 38].

Висновки. По суті, складається патова ситуація, коли проведення реформ, зачіпаючи інтереси значної частини населення, викликає невдоволення суб’єктами перетворень, що, у свою чергу суттєво знижує ефектив-

¹ Наведені слова Є. Головахи датовані лютим 2013 р., тобто за півроку до початку Революції гідності в Україні, яка, як нам видається, підтверджує їх обґрунтованість.

² За даними соціологічної групи “Рейтинг”, протягом 2015 р. 76% українських сімей відчули погіршення власного економічного становища [35].

³ Крім іншого, у ставленні до реформ яскраво виявляється не лише критичність та парадоксальність суспільної свідомості українців, але й певною мірою зрілість та вимогливість громадянського суспільства, адже більшість українців не вірить в успішність реформ, які зараз намагається здійснювати влада (32% мають певну надію, однак загалом не вірять у це, а 30% зовсім позбавлені такої віри), але, одночасно (54%) підтримує продовження ринкових реформ [36].

⁴ Баланс корупції розрахований авторами за формулою: баланс = (“все охоплене корупцією” + “корупція досить поширена”) – (“корупції практично немає” + “зусліджуються окремі випадки корупції”). Використано дані [37].

⁵ Ймовірно, доречно в разі, коли йдеться про корупцію у правоохоронних органах, говорити окремо про міліцію та поліцію. Для підтвердження, наведемо дані дослідження компанії TNS в Україні (листопад 2015 р.), згідно з якими високу корумпованість міліції “без грошей питання вирішити неможливо” вибрали 51% респондентів, тоді як поліції – 7% [38].

ність їх проведення. Але саме в потенції розриву цього “замкненого кола”, очевидно, і виявляється зрілість громадянського суспільства, здатного не лише чинити тиск на інститути влади, а й пропонувати конструктивні рішення, нові, більш дієві механізми в “перезавантаженні” держави, тобто демонструвати соціально відповідальну поведінку. Саме такий патерн взаємодії сильного громадянського суспільства та сильної держави гарантує утвердження цінностей демократичного і вільного суспільства, а значить, необхідний рівень його соціальної безпеки.

Список використаної літератури

1. Kumar K. Civil Society: An Inquiry into the Usefulness of an Historical Term / Krishan Kumar // *British Journal of Sociology*. – 1993. – Vol. 44 (3). – P. 375–395.
2. Seligman A. The Fragile Ethical Vision of Civil Society / Adam Seligman // *Citizenship and Social Theory* / E. B. S. Turner. – London : Sage Publications, 1993.
3. Stepan A. State Power and the Strength of Civil Society in the Southern Cone of Latin America / Alfred Stepan // *Bringing the State Back In* / ed. by Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer, Theda Skocpol. – Cambridge : Cambridge University Press, 1985. – P. 317–346.
4. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : монографія / Антоніна Федорівна Колодій. – Львів : Червона Калина, 2002. – 276 с.
5. Gouldner A. The Two Marxisms / Alvin Gouldner. – New York, 1980. – P. 363–373.
6. Гражданское общество и проблемы безопасности в России : материалы “круглого стола” // *Вопросы философии*. – 1995. – № 2. – С. 18–36.
7. Капустин Б. Г. Критика политической философии. Избранные эссе / Борис Гурьевич Капустин. – Москва : Территория будущего, 2010. – 424 с.
8. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки / за ред. А. С. Гальчинського. – Київ : НІСД, 2003.
9. Реєстр громадських організацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.data.gov.ua/dataset/реєстр-громадських-організацій/resource/b24a77ff-5df4-4fb6-97d1-a15e3698d053>.
10. Putnam R. Bowling Alone: the Collapse and Revival of American Community / Robert Putnam. – New York : Simon & Schuster, 2000.
11. Democracies in Flux: the Evolution of Social Capital in Contemporary Society / Ed. Robert Putnam. – New York : Oxford University Press, 2002.
12. Gellner E. Conditions of Liberty: Civil Society and Its Enemies / Ernest Gellner. – London : Hamish Hamilton, 1994.
13. Keane J. Democracy and Civil Society / John Keane. – London ; New York : Verso, 1988.
14. Taylor Ch. Invoking civil society / Charles Taylor // *Contemporary Political Philosophy. An Anthology* / ed. by R. E. Goodin, Ph. Pettit. – Oxford : Blackwell Publishers, 1997.
15. Основи демократії : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / авт. кол.: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук та ін. ; за заг. ред. А. Колодій. – Київ : Ай Бі, 2002. – 684 с.
16. Bermeo N. Ordinary People in Extraordinary Times: The Citizenry and the Breakdown of Democracy / Nancy Bermeo. – Princeton : Princeton University Press, 2003. – 288 p.
17. Степаненко В. Громадянське суспільство та громадські організації: особливості соціального контексту розвитку в Україні / Віктор Степаненко // *Вектори змін українського суспільства* / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – Київ : Ін-т соціології НАН України, 2014. – 466 с.

18. Войтенко Т. О. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання / Т. О. Войтенко, О. С. Гончарук, Ю. О. Прівалов. – Київ : СтилоС, 2002.

19. Бейдина Т. Е. Социальная безопасность (региональные аспекты) / Т. Е. Бейдина, В. И. Лыков, М. Ю. Швецов. – Чита : Изд-во ЧитГУ, 2001. – 229 с.

20. Які загрози є більш небезпечними для незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України? [Електронний ресурс] / Центр Разумкова. – Режим доступу: http://www.ucers.org/ukr/poll.php?poll_id=1073.

21. Головаха Е. Введение: доверие в обществе и общество без доверия / Евгений Головаха // Общество без доверия / под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. – Киев : Ин-т социологии НАН Украины, 2014. – С. 7–12.

22. Оцінка громадянами ситуації в Україні та стану проведення реформ, ставлення до політиків та суспільних інститутів, електоральні рейтинги. Результати соціологічного дослідження. Прес-реліз 24.03.2015. – Київ : Центр Разумкова, 2015. – 12 с.

23. Кому більше довіряють українці: владі, громадськості, ЗМІ..? – загальнонаціональне опитування [Електронний ресурс] / Фонд “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/polls/2015a/komu-bilshe-doannja.htm>.

24. Щур М. Інтерв’ю з Є. Захаровим: Поліція в Україні бореться за довіру людей, в Росії цей критерій прибрали навіть з закону [Електронний ресурс] / М. Щур // Радіо “Свобода”. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/27195254.html>.

25. МВС звільнило 25 патрульних поліцейських у Києві – Аваков [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/09/15/7081424/>.

26. Нова поліція продовжує підкорювати серця українців [Електронний ресурс] / Компанія ТОВ “Тейлор Нельсон Софрез Україна” (TNS в Україні). – Режим доступу: <https://tns-ua.com/news/nova-politsiya-prodovzhuje-pidkoryuvati-sertsya-ukrayintsiv>.

27. Результати дослідження “Довіра та ставлення до нової поліції” [Електронний ресурс] / Дослідницький центр SPHERA. – Режим доступу: <http://soc-sphera.com/novini/31-rezultati-doslidzhennya-dovira-ta-stavlennya-do-novoji-politsiji>.

28. Українці вважають, що найбільш активно відбувається реформування армії [Електронний ресурс] / Компанія ТОВ “Тейлор Нельсон Софрез Україна” (TNS в Україні). – Режим доступу: <https://tns-ua.com/who-we-are/ukrayintsi-vvazhayut-shho-na-ybilsh-aktivno-vidbuvayetsya-reformuvannya-armiyi>.

29. До травня 2016 року у штаті патрульної поліції України працюватимуть 16 тисяч патрульних – Арсен Аваков [Електронний ресурс] / Департамент комунікації МВС України. – Режим доступу: http://www.mvs.gov.ua/ua/news/430_Do_travnnya_2016_roku_u_shtati_patrulnoi_policii_Ukraini_pracyuvatimut_16_tisyach_patrulnih__Arsen_Avakov.htm.

30. Соціологічні опитування [Електронний ресурс] / Центр Разумкова. – Режим доступу: <http://www.ucers.org/ukr/socpolls.php>.

31. Довіра до соціальних інститутів та груп : прес-реліз [Електронний ресурс] / Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=579&page=1>.

32. Puddington A. Discarding Democracy: A Return to the Iron Fist. Freedom in the world 2015 [Electronic resource] / A. Puddington // Freedom House. – Mode of access: https://www.freedomhouse.org/sites/default/files/01152015_FIW_2015_final.pdf.

33. Наше “мы”: Самые влиятельные институты [Электронный ресурс] / Левада-Центр. – Режим доступа: <http://www.levada.ru/16-02-2015/nashe-my-samy-e-vliyatelnye-instituty>.

34. Таких низьких показників довіри до влади, які має Україна, в Європі просто не спостерігається [Електронний ресурс] / Фонд “Демократичні ініціативи” імені Іль-

ка Кучеріва. – Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/commentaries/sociologist_view/djowjdgowopgipwergprihgp.htm.

35. Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні [Електронний ресурс] / Соціологічна група “Рейтинг”. – Режим доступу: <http://ratinggroup.ua/research/ukraine/10b6f3b93520d7070eb3c9df7673b8d8.html>.

36. Реформи в Україні: громадська думка населення [Електронний ресурс] / Фонд “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/polls/2015a/reformi-v-elennja-.htm>.

37. Якою мірою поширена корупція в кожній з наведених сфер? [Електронний ресурс] / Центр Разумкова. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=903.

38. На думку українців, суди та митна служба найбільш корумповані структури [Електронний ресурс] / Компанія ТОВ “Тейлор Нельсон Софрез Україна” (TNS в Україні). – Режим доступу: <https://tns-ua.com/news/na-dumku-ukrayintsiv-sudi-ta-mitna-sluzhba-naybilsh-korumpovani-strukturi>.

Стаття надійшла до редакції 16.12.2015.

Николаевский В. Н., Омельченко В. В. Гражданское общество, доверие, безопасность: социологический анализ украинских реалий

В статье предлагается понимать гражданское общество как нейтральный концепт и как возможную практику в современном мире. Анализируются связи между гражданским обществом, доверием к основным социальным институтам и группам и социальной безопасностью в современной Украине. Предлагается исследовать состояние гражданского общества и развитие Украины путем измерения уровней доверия к основным социальным институтам, связь между уровнем доверия и противоречивыми процессами реформирования общества и государства. Приводятся результаты вторичного анализа данных известных социологических служб по уровням доверия к основным институтам общества и государства (2003–2015).

Ключевые слова: гражданское общество, доверие, социальная безопасность, институты общества и государства, общественное мнение.

Nikolayevskiy V., Omelchenko V. Civil Society, Trust, Security: Sociological Analysis of the Ukrainian Reality

The article contains a short review of the approaches to the civil society's concept analysis in social sciences and humanities, first of all in sociology, as well as in political science, law and psychology.

Authors draw attention that the problem of civil society in sociology is rather rich. They mention on relevant statement of A. W. Gouldner, that the concept of “civil society” is a “unique sociological concept”, as far as it involves both collective solidarity and individual voluntarism at the same time.

As to the authors' point of view it's constructive to understand civil society as value-neutral concept, as well as a possible practice of the contemporary world. The goal of the paper is to analyze relationships between the civil society, trust to the main social institutions and groups and social security in contemporary Ukrainian society. Because the civil society's becoming is always in close connection with transformation of main social, as well as political institutions, the authors say about interdependence and contradictoriness of that process.

It is proposed to refocus the analysis of the concept “civil society” onto following two aspects and so to put two questions. First, what is a semantic load the predicate “civil” has, what is the meaning of citizenship from the legal, philosophical, political and sociological point of view? As to authors position, it's rather creative to understand civil society as a practice, because in this meaning that concept appears to be not a constant, setted structure

element of the society, but opposite to that, is rather fluent one. And, secondly, taking into consideration the nature of civil society and its relationship with state as whole, its main social institutes and personality as well, the question is arising: what is its potential, resources and the role in society's security, as well as social security, ensuring? By this, authors guess, one has to pay more attention to study the interconnection between vertical and horizontal social security' attainment mechanisms.

Civil society and ability to maintain the social dialogue during the conflict situations which connect with social institutions' disfunctions are the "pillars" of social security keeping up. Contrary, when that mode of social security exists, its providing and maintenance relies not on the repressive instruments (apparatus) but on the potential of civil society. In this case providing of social control on state institutions become its leading function.

The processes of civil society' evolving as well as transformation in Ukrainian society as scientific problem in sociological focus become more actual because of discourse on state's "reloading".

The civil society's condition and development in Ukraine it is proposed to test by measuring the levels of trust to the basic social institutions, connection between the level of trust and contradictory processes of reforms in society and the state. To decide this task authors of the paper analyze the appropriate sociology surveys' data (2003–2015) of well-known Ukrainian sociology agencies (Razumkov Centre, The Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation (DIF), Kiev International Institute of Sociology (KIIS), TNS in Ukraine, Sociological Group "Rating" (Rating Group Ukraine) etc.).

Key words: *civil society, trust, social institutes, social security, public opinion.*